

KRITIKA

BARTAL MÁRIA

Dante Alighieri: *Komédia I–II. Pokol, Purgatórium. Kommentár,* szerk. Kelemen János – Nagy József

Már címválasztásával is jelzi ez a kivételes kutatói együttműködésről és csaknem húsz éve folyó kitartó munkáról tanúskodó két kötet, hogy számos tekintetben szakítani kíván a hazai Dante-fordítások hagyományával, és ezáltal fontos lépést tesz a világirodalom klasszikusainak adaptációjában a nemzetközileg kurrens gyakorlat felé. Nemcsak visszatér ugyanis a Dante által használt, az utazás boldogság felé tartó irányát kiemelő címváltozathoz, elhagyva Boccaccio „isteni” jelzőjét, de a gazdag jegyzetapparátus mellett nagy hangsúlyt fektet a bilingvis kiadást kísérő kommentárookra is. Jelen kiadás szerkezetének ugyanakkor hazai viszonylatban is van előzménye, Szász Károly fordítása (1886–1899), amennyiben részletes énekbevezetőket és bőséges kommentárananyagot is tartalmaz (*Pokol*, 15.), ezekhez kapcsolódtak újabb elemként az egyes énekeket záró tanulmányok, amelyeket a kötetek egységesen *Értelmezés* címmel látnak el, és változatos, az egyes tanulmány szerző(k) felkészültségéhez, érdeklődéséhez és az adott énekhez igazított sokszínű szempontrendszerrel mozgósítanak.

Babits Mihály *Isteni színjáték*-fordítása (1912–1922) a Nyugat első nemzedékének törekvéseitől elválaszthatatlan nyelvteremtő kísérlete és egyes poétikai megoldásai révén nemcsak a modern magyar költészet történetére és műfordítói praxisára gyakorolt meghatározó hatást, de nemzedékek számára a középkorról, az európai irodalom enciklopédikus jellegéről alkotott szecessziósan részletgazdag vízió megtestesítője is volt, és immár nem nehézkes, skolasztikus értekezés. Babits számára egyenesen „a világirodalom legnagyobb költeménye”, melynek megjelentetését, tipográfiáját bármely saját köteténél nagyobb figyelemmel és műgonddal kísérte végig. Jóllehet, a *Commedia* részleteiben és egészében ez idáig a magyar nyelvre legtöbbször lefordított epikus alkotás,¹ és ez a szám közép-európai viszonylatban magas; meglepő

ugyanakkor, hogy Babitsét követően hasonlóan átfogó, metrizált vállalkozásra csaknem száz évet kellett várni. Az elmúlt bő évtizednek a *Színjáték* irányában kivételesen megnövekedett érdeklődését mutatja, hogy Nádasdy Ádám (2016), illetve Baranyi Ferenc és Simon Gyula (2012–2017) fordításai szinte egyidőben jelentek meg, néhány évvel jelen kötetek előtt, melyek Dante halálának hétszázadik évfordulója előtt is tisztelegnek.

Az olyan nyilvánvaló akadályok mellett, mint a számtalan kortörténeti vonatkozás, a szöveg soknyelvűsége és dialektális gazdagsága (sőt dialektális keveredése), gazdag idézettechnikája, összetett metrikája és rímhasználat, interdiszciplináris jellege, hivatkozhatunk Babits meghatározó irodalompolitikai szerepének, tekintélyének vagy akár a szinte azonnal kanonizálódó *Színjáték*ának bénító szerepére, amikor az utóbbi száz évből az újrafordítást feltételező (radikális) újraértés igényét hiányoljuk, de domináns oknak látom a hazai műfordítói gyakorlatok tágabb kontextusát is. A szocializmus idején az egyéb publikálási lehetőségektől elzárt, jóllehet az élvonalba tartozó költők és írók számára sokszor a megélhetést biztosította a művészi igénnyel elkészített formahű fordítások megjelentetése, amelyek hosszú évtizedekre stabilizálták a Nyugat első nemzedékének műfordításművészetét, kivételesen nívós és az egyes fordítók költészetfelfogásához illeszkedő, a szövegek idegenségére nemegyszer kevésbé fogékony műfordítás-irodalmat hozva létre, és egyúttal jelentősen csökkentve a prózafordítások presztízsét. Nemzetközi viszonylatban jóval gyakoribbak a klasszikusok, így a *Commedia* prózafordításai, magyar nyelven jelen kötet-sorozat a negyedik ilyen jellegű, átfogó vállalkozás, bár az olvasóközönség számára többnyire ismeretlenek a korábbiak (Cs. Papp József [1895–1906], Kenedi Géza [1925], Szabadi Sándor [2004] munkái). Jelen kiadvány a *parafrázis* munkafogalmat használja a magyar fordítás megnevezésére, amelyet a *Purgatórium Előszava* a *Pokol*-kiadásánál már jóval pontosabban határoz meg: „A magyar parafrázis az eredeti szöveg »tartalmilag pontos« prózafordítása, amely lehetőségeihez mérten megpróbálja az olasz szöveg mondatszerkezetét és a vers sortördelését is transzparenssé tenni.” (15.) A szerkesztők és a fordítók heroikus munkáját mutatja, hogy a sikerületlen kísérletek száma elenyésző a számos, a lehetőség határáig pontos átültetéshez képest, amely szóhasználatában igyekszik szakítani Szász fordításának keresettségével és a babitsi nyelvpompával.

A *Commediának* nincs autográf kézírata, ezért az újabb kiadások esetén vita tárgyát képezheti, hogy a szerkesztők milyen szövegkiadásból dolgoznak.² Jelen kötet-sorozat is Giorgio Petrocchi olasz nyelvű kritikai kiadásának szövegváltozata mellett döntött, amely első megjelenése, a hatvanas évek közepe óta nemzetközi viszonylatban mérvadónak számít, és az SDI hozzáférhetővé tette online felületen is. Az olvasók számára nélkülözhetetlen filológiai apparátus jelentős része innen eredeztethető. A kommentárok anyagában, felépítésében Anna Maria Chiavacci Leonardi

¹ Ha a néhány énekre kiterjedő átültetéseket nem számoljuk, viszont az egyik cantica teljes fordítását már igen, akkor Angyal János 1878-as *Pokol*-átültetése óta tizenháromszor fordították magyar nyelvre a *Commediát*.

² A legújabb olasz kritikai kiadás – több helyütt vitatva a nemzetközileg elfogadott Petrocchi-kiadás döntéseit – elsőként közel hatszáz kéziratos másolat alapján közli a *Pokol* főszövegét: Dante ALIGHIERI, *Commedia. Inferno. Edizione critica e commento*, a cura di Paolo Trovato, Elisabetta Tonello, libreria-universitaria.it, 2022.

sok kiadást megélt kötetei voltak példaadók. A kötet szerkesztői, szerzői, lektorai a Magyar Dantisztikai Társasághoz tartoznak, amely célját alakulásakor, 2004-ben, az akkor már évtizedek óta hiányolt magyar nyelvű Dante-kommentár összeállításában határozta meg. A Társaság online is elérhető folyóirata, a Dante Füzetek az egyes énekeket záró *Értelmezések* és kommentárok jelentős részét 2006 óta folyamatosan közölte, ezek továbbgondolásával és bővítésével születettek meg a jelen kötetek. A *Pokol* énekeit Kelemen János, Nagy József, Mátyus Norbert, Draskóczy Eszter, Hoffmann Béla, Tóth Tihamér és Berényi Márk látta el kommentárokkal és értelmezéssel, ők készítették a parafrázisokat is. A *Purgatórium* fordításába és illusztrációinak elkészítésébe a fent említett szerzőkön túl Faragó Dániel és Olbert Mariann kapcsolódtak be.

Nem kell Babits meggyőződésével egyetértenünk – „egy-egy tercínáját oly találynak érzem, melynek minden nyelven csak egy tökéletes megoldása lehetséges” –, de fordítói gyakorlata, amely áttemelte a korábbi megoldások közül azokat a sorokat, amelyeket sajátjainál pontosabbnak érzékelt (közel kétszázat), tudatában annak, hogy saját műfordítása is egy értelmezőközösség öröksége, mintaadónak tekinthető. Ezért is igen meglepő, hogy jelen kötet sorozatban a *Pokol Bibliográfiája* csak néhányat sorol fel a hazai fordítások közül (526.). A lista ugyan bővül a *Purgatórium* kötetben (474.), de megközelítőleg sem teljes a magyar nyelvű kiadások felsorolása, ahogyan hiányos az olasz kiadásoké is. A jegyzetek viszonylag ritkán jelzik, hogy hol használták a korábbi munkákat, vagy esetleges viszonyukat azok szó- és fogalomhasználatához, értelmezéséhez. Az egyes bugyrok invenciózus megnevezései, a fablieu-kon pallérozott ördögnevek magyar megfelelői például fordítónként eltérnek, és az olvasó segítségére volna (és szórakoztatását is szolgálná), ha az *Értelmezés* feltüntetné, hogy kinek a változatával találkozunk jelen kiadásban, illetve felsorolna néhány további érdekes korábbi próbálkozást (314.). Az egyes műfordítások döntéseire reflektáló örvendetes ellenpéldák (*Pokol*: 42. oldal 61. jegyzet; Babits félrefordítása: 103. oldal 24. jegyzet, 133., 141., 163., 183., 246., 310., 416., 445., 462.; *Purgatórium*: 72. oldal 61. jegyzet, 77. 135–136., 84., 146. [babitsi címadások], 101., 364. oldal 142. jegyzet) túlnyomó többségét Babits és Nádasdy fordításaira való utalás adja, Baranyiéra tett reflexiók például nem is szerepelnek, nem beszélve a néhány énekre kiterjedő kísérletekéről, mint például Weöres Sándoré; s csak egy-egy esetben vet össze a jegyzet többféle műfordítást (lásd például: *Pokol* 183. oldal 9. jegyzet; *Purgatórium* 206. oldal 45. lábjegyzet), pedig világos, hogy a kiadvány egyik célja újabb műfordítások elősegítése.

Nádasdy Ádám nagyszerű, rímtelen jambusokban megszólaltatott *Színjátéka* kapcsán már szóba kerültek a korismeretet és kimagasló filológiai felkészültséget igénylő kihívás metrikai komponensei. Az *endecasillabo* a hatodfeles jambushoz közeli, változatos hangsúlyeloszlású sorait³ a fordítók kisebb-nagyobb szabadsággal

³ Az endecasillabóról magyar nyelven a legértőbb, egyes változataira kitérő tanulmány: BARANYI Ferenc, *Az endecasillabo mint kifejező eszköz Dante Színjátékában = Dante a középkor és a renaissance között*, szerk. KARDOS Tibor, Akadémiai, Budapest, 1966, 381–420.

kezelték, Kelemen János, jelen kötet sorozat szerkesztője és egyik szerzője például magyarra lefordíthatatlannak tartja, de a tercínák átültetésére az átfogóbb tizenhárom vállalkozás közül összesen három (Szász Károly, Babits Mihály, Baranyi László – Simon Gyula) tett kísérletet. Távol áll tőlem, hogy egyetértsek közülük az első kettővel abban, hogy „a rímtelen Dante nem Dante”, de a gazdagon kommentált prózafordításnak, úgy gondolom, feladata lenne, hogy jelezze e rímtechnika jelentésese, meghatározó eseteit (melyeknek elemzése a nemzetközi Dante-szakirodalom egyik gyakori témája). A parafrázisokban számos olyan esetet találunk, ahol a szórend nem értelemzavaró megváltoztatásával érzékeltetni lehetett vagy kellett volna, hogy milyen szó került rímhelyzetbe az eredeti szövegben (például a sete–parete–rete, szomj–fal–háló rímpárt a *Purgatórium* XXVI. 20–22–24. esetében, illetve tanácsos lett volna pontosabban követni az eredeti szórendet: „feriami il sole in su l’omero destro, / che già, raggiando, tutto l’occidente / mutava in bianco aspetto di cilestro”: „jobb felkaromat érte a Nap, / amely sugarait szórva, már az egész nyugat / égbék arcukat fehérre váltotta” (*Purgatórium* XXVI. 4–6.). Sok helyütt nem sikerült az enjambement-t megőrizni a magyar fordítás sortörésében. Csak két példa: „poeta volsi i passi, ripensando / a quel parlar che mi pareva nemico”: „költőhöz igazítottam lépteimet, / a számomra rosszat sejtető szavakon tűnődve” (*Pokol* X. 122–123.); „Non lasciò, per l’andar che fosse ratto, / lo dolce padre mio, ma disse: »Scocca / l’arco del dir, che ’nfino al ferro hai tratto«”: „Nem mulasztotta el, bárhogy is siettünk, / jó atyám, hogy szóljon: »lődd ki mondandód nyilát, / melynek vashegyéig feszítetted a húrt«”. (*Purgatórium* XXV. 16–18. Kiemelések tőlem – B. M.).

Viszonylag ritkán terjednek ki a kommentárok és az egyes énekeket záró értelmezések a szöveg metrikai sajátosságaira, holott egy prózafordítást kísérő jegyzetanyagnak ez kiemelten feladata lenne. A néhány rövid utaláson túl jellemzően Hoffmann Béla értelmezései azok, amelyek helyenként mégis érintik ezt a szempontot a sorok lejtésének, a hangsúlyviszonyoknak, hangszimbolikának a jelzésével (*Pokol* 19. 10., 266., 280., 340.). A *Purgatórium*-kötetben sajnos még az előző kiadványnál is ritkábban, esetileg kerül elő a szöveg hangzóssága (81., 408., 413., 415.), metrikai egység alatt a kommentárok pusztán az egyes énekeket értik.

A kommentárok és az énekeket záró *Értelmezések* igyekeznek kitérni az egyes szavak, tercínák, énekek többféle jelentésére és különböző értelmezési lehetőségeire. A kötetek összeállítása során a szerkesztők a szélesebb olvasóközönség reményében a kézikönyv-jelleg mellett döntöttek, nyilakkal jelölt belső hivatkozásrendszert kidolgozva. Ennek hátránya, hogy nem válnak el egymástól világosan az *Értelmezések* énekenként változó szerzőjének, szerzőinek ötletei, gondolatai és a kurrens Dante-szakirodalom meglátásai. Az énekeket záró, négy-hattételes *Rövid bibliográfia* csak jelzésértékű. Ebben a vonatkozásban a *Purgatórium* jegyzetanyaga és *Értelmezései* jóval körültekintőbbek és filológiai pontosságban.

A *Pokol*hoz készített korábbi kritikák közül több általánosságban szóvá tette azokat az egyenetlenségeket, ellentmondásokat, amelyek az igen különböző felkészültségű szerzők által jegyzett énekek kommentárjai és értelmezései között tapasztalunk. Itt most csak az *elbeszélő, szerzői narrátor, Utazó, Dante* (hol életrajzi szerző,

hol a költemény beszélője és szereplője) körüli elméleti zavart emelném ki, mint a két köteten átívelő tisztázatlanságot és következetlenséget. A *Purgatórium Előszava* már jelzi a többféle értelmezői koncepció feszültségéből fakadó problémát (15.), és valamelyest lépett is előre ezen a téren a fogalomhasználat csiszolásával, de a *Paradicsom* szerkesztése során üdvözlendő volna, ha a jelen kötet különböző szerzőinek eltérő irodalomfelfogásából, elméleti felkészültségéből stb. fakadó ellentmondásokra, feszültségekre az *Értelmezések* ugyanúgy felhívnák a figyelmet, mint ahogy tették a *Lectura Dantis* több évszázados hagyományából kiszűrt kommentárok elrendezésekor és kezelésekor. A szerkesztők részéről kivételes figyelmet igényel, de kívánatos volna a szó szerinti ismétlések parafrázisainak összehangolása, a hol latin, hol görög névhasználat egységesítése, a *Pokol* esetében a különböző büntípológiai összehangolása. Az énekeket előkészítő *Bevezetések* a tartalmi összefoglalótól a szövegkörnyezet ismertetésén át filológiai, kortörténeti tudnivalók sommázásáig más-más célokat tűznek ki maguk elé, az énekek felépítését ismertető *Felosztások* hol terjedősek, hol példásan szűkszavúak, néhol szükségtelenné teszik a *Bevezetés* tartalmi összefoglalóit. Az *Értelmezések* eltérő szempontrendszerei részben érthetően énekspecifikusak, de mégis sokkal inkább önálló tanulmányokként működnek, mint összehangolt értelmezési apparátusként.

Petrocchi kritikai kiadásának színesebb központosásához a magyar parafrázis lazán kapcsolódik. Sokszor azt a benyomást keltve, hogy az intonáció gazdagságát a kiegyenlítetttség, statikusság felé mozdítja el a tagmondatokat elválasztó vagy feszültségkeltő kettőspont helyett a vessző és mondatvégi pontok alkalmazásával még akkor is, ha az a magyar nyelvhasználatától idegen. Például: „ché di giusto voler lo suo si face: / veramente da tre mesi elli ha tolto”, parafrázis: „ugyanis igazságos döntés vezet. / Igazából három hónapja minden további nélkül felveszi”. (*Purgatórium* II. 97.); „o santo petto, che per tua la tegni: / per lo suo amore adunque a noi ti piega.”, parafrázis: „ó, te nagyszívű, hogy tartsd őt tiédnek. / Az iránta érzett szeretet miatt légy hát készséges velünk.” (*Purgatórium* I. 79–80.)

A lábjegyzetek forrásaikkal összhangban gazdag intertextuális hálózatot szőnek a tercínák köré, igyekezvén a pretextusok, intertextusok közül a legfontosabbakra fókuszálni. A bibliai utalások, Ovidius és Vergilius munkái és a dolce stil nuovo alkotóinak lírája kiemelt szerepet kapnak a jegyzetekben. A kommentárműfajjal kapcsolatos elméleti szakirodalom többször kitért a jegyzetapparátus és a főszöveg arányának, hierarchiájának problémájára. Babits igyekezett a szöveghez kapcsolt magyarázatokat a legszükségesebbekre szorítani, elkerülvén a karácsonyfa-jelleget. Jelen kiadás ebben a vonatkozásban vegyes gyakorlatot folytat, helyenként az énekeket záró tanulmányokba illő hosszabb gondolatmenetek nehezítik el a főszöveg folyamatosságára irányuló figyelmünket (például *Purgatórium* 19., 36.), és nemegyszer kényelmetlenül elcsúsztatják a lapalji jegyzeteket a főszövegtől (például *Purgatórium* 332–333.). A tömör és lényegretörő jegyzet mintapéldája a *Purgatórium* XXV. 20–21-hez fűződő kommentár: „Dante a *Komédia* világának logikai felépítésére vonatkozó legfontosabb kérdést teszi fel: hogyan lehetnek a testüktől elválasztott lelkeknek testi vonatkozásai?” – a bővebb kifejtést az énekzáró tanulmányra bízva.

A *Purgatórium* tanulmányai esetenként könnyedebb gondolatmeneteknek, gyorsabb következtetéseknek is utat engednek, mint a *Pokol* kötetében (például *Purgatórium* 26–32.), melyeknek egyes kulcsmegállapításai nincsenek alátámasztva, például „A *Purgatórium* nem más, mint egy nagy liturgikus cselekmény” (32.). (E tanulmánynál jóval alaposabb a VIII. énekhez kapcsolt értekezés, amely részletesen kitér a teológiai és liturgikus vonatkozásokra.) Arra is kíváncsiak volnánk, hogy kinek a megfigyelése, hogy a szabad(ság) szó (*libero*, *libertà*) nem hangzik el a *Pokol* sorai között (30.).

A *Commedia* egyike a világ legtöbbet értelmezett szövegeinek. Csak az tudja közelítőleg felmérni, milyen nehéz dolga volt mind a fordítási folyamatban, mind a jegyzetek összeállításában az ökonómia elvét szem előtt tartó szerzőknek, aki olvasta már figyelmesen a *Színjáték* szövegét. E régóta várt és készülő könyvek megjelenése nemcsak az italianisták számára ünnep és a leendő fordítók, Dante-olvasók számára hatalmas könnyebbség, de műhelymunkájában, kivitelezésében és színvonalában mintaadó a további kétnyelvű kiadások számára is.

(ELTE Eötvös, Budapest, 2019, 2022.)